

რიტორიკის თეორიისა და პრაქტიკის სწავლების ისტორიიდან – „სიტყვიერების თეორიის“ შესახებ

აბსტრაქტი

„სიტყვიერების თეორია“ – ასე ეწოდება სახელმძღვანელო წიგნს, რომელიც გავრცელებული იყო საქართველოში XIX საუკუნის მიწურულსა და XX საუკუნის დასაწყისში. მოგვეპოვება „სიტყვიერების თეორიის“ არაერთი გამოცემა. წინამდებარე კვლევის საგანია არხიმანდრიტი კირიონისა და გრიგოლ ყიფშიძის მიერ შედგენილი წიგნი „სიტყვიერების თეორია“. წიგნის მიმართ აქამდე არ ყოფილა მეცნიერული ინტერესი, ამდენად, სახელმძღვანელო, ფაქტობრივად, შეუსწავლელია. კვლევის ძირითადი მიზნები და ამოცანებია, გავაანალიზოთ სახელმძღვანელოს შინაარსი, თუ რა საკითხების სწავლებას მოიცავდა იგი, გამოვარკვიოთ აღნიშნული დასახელების საგნის ადგილი სხვა სასწავლო საგნებს შორის, გამოვავლინოთ იმდროინდელ ქართულ საგანმანათლებლო სისტემაში მომხდარი რიგი ცვლილებები და ვაჩვენოთ, როგორ შემოიღეს ახალი საგანი სიტყვიერების თეორიის სახით და რომელი საგნის ამოღება უძლოდა წინ ამ პროცესს, კერძოდ, ყურადღებას გავამახვილებთ რიტორიკაზე, როგორც სიტყვიერების თეორიის წინამორბედ საგანზე.

შესავალი

როგორც ცნობილია, ჩვენ მოგვეპოვება რიტორიკის პირველი ქართულენოვანი სახელმძღვანელოები, როგორც თარგმნილი, ისე ორიგინალური, რომლებიც XVIII-XIX სს.-ს განეკუთვნება. მათ რიცხვში შედის მხითარ სებასტაქის „რიტორიკა“, რომელიც ითარგმნა სომხურიდან, დაახლოებით, 1761 წელს, ანტონ ბაგრატიონის, ფილიპე

ყაითმაზიშვილისა და დოსითეოზ ჩერქეზიშვილის მიერ და დღემდე ხელნაწერების სახით არსებობს; შემდეგი სახელმძღვანელოა სოლომონ დოდაშვილის „რიტორიკა“, რომელიც დაიწერა 1828 წელს, თუმცა წიგნის როგორც სრულყოფა, ისე მისი დაბეჭდვა ავტორს აღარ დასცალდა. ამას მოსდევს 1879 წელს, კონსტანტინოპოლში, ანთუან გვიზალიანის სტამბაში გამოცემული „მოკლე რეტორიკა გინა მჭევრ-მეტყველება სასარგებლოდ ახალ გაზდა ყმაწვილ კაცთა“, რომელიც რიტორიკის პირველი ქართულენოვანი ნაბეჭდი სახელმძღვანელოა (მოკლე რეტორიკა, 1879). ამ სამი წიგნის გარდა, რიტორიკის არც ადრინდელი და არც შემდგომი სახელმძღვანელოები, ჩვენ არ მოგვეპოვება.

უპირველეს ყოვლისა, გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ XVIII-XIX სს.-ის შემდგომი პერიოდის ქართულ საგანმანათლებლო სისტემაში გარკვეული ცვლილებები მოხდა, რომლის შედეგადაც სასწავლო საგნებიდან ზოგიერთი ძველი საგანი¹ ამოიღეს, ხოლო ზოგიერთი ახალი საგანი დაამატეს. რიტორიკა, იგივე მჭევრმეტყველება, როგორც საგანი, XVIII-XIX სს.-ის პერიოდის ქართული სასწავლებლების განუყოფელი ნაწილი ყოფილა. მაგალითად, ყველაზე ადრეული სახელმძღვანელო მხითარ სებასტაქის „რიტორიკა“ ითარგმნა 1761-1764 წლებში ტფილისისა და თელავის სემინარიების სასწავლო საჭიროებიდან გამომდინარე. მომდევნო ქართულენოვანი სახელმძღვანელო, სოლომონ დოდაშვილის „რიტორიკა“ 1828 წელს დაიწერა და მიუხედავად იმისა, რომ არ დაბეჭდილა, მისი შექმნაც სასწავლო მიზნებით იყო განპირობებული; დაბოლოს „მოკლე რეტორიკა გინა მჭევრ-მეტყველება სასარგებლოდ ახალ გაზდა ყმაწვილ კაცთა“, რომელიც დაიბეჭდა 1879 წელს, ასევე ემსახურებოდა სასწავლო მიზნებს. ამით შემოიფარგლება დღესდღეობით ჩვენთვის ცნობილი რიტორიკის ქართულენოვანი სახელმძღვანელოების სია.

თუმცა ვითარება მკვეთრად შეიცვალა მომდევნო პერიოდში – რიტორიკა, როგორც საგანი, ფაქტობრივად აღარ გვხვდება XIX საუკუნის შემდგომი პერიოდის სხვა სასწავლო საგნებს შორის. ამ პერიოდიდან ის გახდა ახალი საგნის „სიტყვიერების თეორიის“ შემადგენელი ნაწილი, რომელიც რუსული სასწავლო

¹ შდრ.: გასათვალისწინებელია ისიც, რომ რიტორიკა, იგივე მჭევრმეტყველება იყო ერთ-ერთი განუყოფელი საგანი ძველ საგანმანათლებლო ტრადიციაში, რომელიც ცნობილი იყო „შვიდი თავისუფალი ხელოვნების“ სახელწოდებით.

სახელმძღვანელოების მიხედვით იყო აგებული (კენჭიაშვილი, 2021: 163-164). ამდენად, „მოკლე რეტორიკით“ მთავრდება რიტორიკის თეორიისა და პრაქტიკის სწავლების ისტორია XIX ს.-ის საქართველოში. საკითხი ერთი შეხედვით თითქოს გარკვეულია, თუმცა საქმე ისაა, რომ მჭევრმეტყველებასთან დაკავშირებული თეორიული და პრაქტიკული ხასიათის საკითხების სწავლა და სწავლება ამით მაინც არ დასრულებულა, რადგან ეს ფუნქცია შეითავსა სხვა საგანმა „სიტყვიერების თეორიის“ სახელწოდებით. ქვემოთ განვიხილავთ ამ სახელმძღვანელო წიგნის სხვადასხვა გამოცემას ქრონოლოგიურად, დაწყებული პირველი გამოცემიდან დამთავრებული უკანასკნელი გამოცემით.

უნდა ითქვას, რომ XIX საუკუნის 30-იან წლებში სოლომონ დოდაშვილმა (1805-1836 წწ.) გამოაქვეყნა სტატია სახელწოდებით „მოკლე განხილვა ქართულისა ლიტერატურისა (ანუ სიტყვიერებისა)“. „სალიტერატურო ნაწილნი ტფილისის უწყებათანი“ – ასე ეწოდებოდა სალიტერატურო ჟურნალს, რომელშიც დაიბეჭდა მისი პუბლიკაცია ორ ნაწილად, 1832 წლის I და II ნომრებში (დოდაშვილი, 1832ა: 19-24; 1832ბ: 25-34). მის მიმოხილვაში ტერმინი „სიტყვიერება“ გამოიყენება „ქართული ლიტერატურის“ აღსანიშნავად.

რაც შეეხება „სიტყვიერების თეორიის“ პირველ ბეჭდურ სახელმძღვანელოს, ჩვენ მოგვეპოვება 1898 წლის გამოცემა. წიგნის სრული სახელწოდება გახლავთ „სიტყვიერების თეორია, სალიტერატურო ნიმუშების დამატებით, სახელმძღვანელო წიგნი, სათავად-აზნაურო სკოლებისა, სასულიერო და საოსტატო სასწავლებლებისა, სემინარებისა და საეპარქიო საქალებო სკოლებისათვის“, შედგენილი არხიმანდრიტი კირიონისა და გრიგოლ ყიფშიძის მიერ (არქიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: III). ამ სახელმძღვანელოში კიდევ უფრო ფართო მნიშვნელობით გამოიყენება ტერმინი „სიტყვიერება“ (ამაზე ქვემოთ ვისაუბრებთ). ასევე მოგვეპოვება ამავე ავტორების მიერ შედგენილი სხვა გამოცემებიც, მაგალითად, „სიტყვიერების თეორია და ქრისტომატია“, რომელიც 1908 წელს გამოიცა (კირიონ ეპისკოპოზი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1908) და „სიტყვიერების თეორია: სახელმძღვანელო წიგნის“ 1920 წლის გამოცემა (კირიონ კათალიკოზი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1920).

ამავე პერიოდს განეკუთვნება კიდევ ერთი სახელმძღვანელო სახელწოდებით „საფუძველნი სიტყვიერებისანი (რიტორიკა)“, რომელიც ითარგმნა რუსულიდან (კარიჭაშვილი, 1905: 260), სადაც ტერმინი „სიტყვიერება“ მიემართება „რიტორიკას“. არსებობს მსგავსი

თემატიკის არაერთი სხვა გამოცემაც, მაგალითად, მ. კელენჯერიძის 1919 წლის (კელენჯერიძე, 1919), ი. ვართაგავას 1922 წლის (ვართაგავა, 1922) და ვ. ბოკერიას 1928 წლის გამოცემები (ბოკერია, 1928).

ასევე ცნობილია, ალ. ხახანაშვილის მიერ გამოცემული წიგნი, რომელსაც ეწოდება: „ქართული სიტყვიერების ისტორია: (უძველესი დროიდან მე-XVIII საუკ. გასულამდე)” (ხახანაშვილი, 1904; 1913ა; 1919) და „ქართული სიტყვიერების ისტორია: (მეცხრამეტე საუკუნე)” (ხახანაშვილი, 1913ბ). წიგნი გამოიყენებოდა სახელმძღვანელოდაც ქართულ სკოლებში.

სახელმძღვანელოს შესახებ

ტერმინი „სიტყვიერება“ ზოგ შემთხვევაში მიემართება ქართულ ენასა და ლიტერატურას, ზოგ შემთხვევაში – ქართულ ხალხურ ზეპირსიტყვიერებას, ზოგ შემთხვევაში კი – რიტორიკას და გამოიყენებოდა, როგორც სინონიმური ტერმინები. თუმცა, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სიტყვიერება სამივე ზემოხსენებულ ტერმინს – ენასა და ლიტერატურას, ხალხურ ზეპირსიტყვიერებას და რიტორიკას – ერთდროულად მოიცავს და უფრო ფართო მნიშვნელობის სიტყვად წარმოგვიდგება. არხიმანდრიტი კირიონისა და გრიგოლ ყიფშიძის მიერ შედგენილი „სიტყვიერების თეორიის“ მაგალითზე რომ ვიმსჯელოთ, წიგნი ეხება ქართული ენის სტილისტიკას, მჭევრმეტყველების თეორიასა და პრაქტიკას და ა.შ. ქვემოთ სწორედ ამ სახელმძღვანელოს შევხებით უფრო ვრცლად.

წიგნის მიზანი იყო ქართული ენისა და ლიტერატურის, უფრო ზოგადი ტერმინით რომ ვთქვათ, სიტყვიერების სწავლა და სწავლება საქართველოში არსებულ სხვადასხვა ტიპის სასწავლებლებში. წიგნის შემდგენლები წინასიტყვაობაში მიმოიხილავენ როგორც სასწავლებლებს, ისე ეხებიან სახელმძღვანელოს შექმნის მიზეზებსაც: „დღეს ჩვენში არსებობს ორი სათავად-აზნაურო სკოლა, ტფილისისა და ქუთაისისა. ერთში, სახელდობრ, ტფილისისაში, უკვე ექვსი გიმნაზიური კლასია და მის გამგე კომიტეტს გადაწყვეტილი აქვს წელსვე მეშვიდე კლასიც დააარსოს. არსებობს აგრედვე ტფილისსა და ქუთაისში ორი საეპარქიო სკოლა შუათანა სასწავლებლის კურსითა, საოსტატო და სასულიერო სემინარიები და სასწავლებლები: თითქმის ყოველ ამ სასწავლებელში მცირე ადგილი არა აქვს დათმობილი ჩვენს დედა ენას და ქართულის ლიტერატურისა და ისტორიის შესწავლას. მამასადამე, ამ ჟამად უკვე საჭიროა არსებობდეს ისეთი

სახელმძღვანელოცა, რომლის შემწეობით შეიძლებოდა შესწავლა ქართულის ლიტერატურისა და სიტყვიერების თეორიისა.“ (არხიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: III).

სახელმძღვანელო შედგენილია რუსული სახელმძღვანელოების მიხედვით და ხაზგასმულია, რომ ის არის კომპილაციური ნაშრომი, კერძოდ, ნათარგმნია თეორიული ხასიათის წესები და განმარტებები, ხოლო ორიგინალურია პრაქტიკული ხასიათის მაგალითები აღებული ქართული მწერლობიდან: „ჩვენი სახელმძღვანელო შედგენილია რუსულ სახელმძღვანელოთა მიხედვითა და იმათსავით ესეც, ცოტად თუ ბევრად, კომპილიაციაა და ადგილ-ადგილ პირდაპირი თარგმანი. პირდაპირი თარგმანია რუსულ სახელმძღვანელოებიდან, მაგალითად, განყენებული და ზოგადი განმარტებანი ამა თუ იმ სათეორიო წესისა და სიტყვიერების კანონისა. მხოლოდ ამ განმარტების დასასაბუთებლად და შეგირდების მიერ ადვილად შესათვისებლად მაგალითებად მოგვყავს, რასაკვირველია, თხზულებანი ჩვენის მწერლებისა, ნაწერები ჩვენის პოეტებისა“ (არხიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: III-IV). აქვე უნდა გავიხსენოთ, რომ ამავე პერიოდში რუსულიდან ითარგმნა სახელმძღვანელო სახელწოდებით „საფუძველნი სიტყვიერებისანი (რიტორიკა)“ (კარიჭაშვილი, 1905: 260).

შემდგენლები აღნიშნავენ იმასაც, თუ რომელ ავტორებსა და სასწავლო სახელმძღვანელოებს ეყრდნობოდნენ მუშაობისას: „სისტემა და რიგი მასალის დაწყობისა ჩვენს სახელმძღვანელოში ისეთივეა, როგორსაც ადგია ბ-ნი ბელორუსოვი თავის სახელმძღვანელოში: учебникъ теоріи словесности. ხოლო, როცა მისი განმარტება სიტყვიერების თეორიის ამა თუ იმ კანონისა ან სრული არ გვეჩვენა, ან საკმაოდ მკაფიო და გასაგები არ იყო, მაშინ მივმართავდით ხოლმე სხვა სახელმძღვანელოებისა და ქრისტომატიების ავტორებს: სლუჩევსკის, სმირნოვსკის, პოლივანოვს, გალახოვს, ფილონოვს და სხვ.“ (არხიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: IV).

წიგნი განსხვავდება წინამორბედი სახელმძღვანელოებისაგან და ერთგვარ სიახლესაც წარმოადგენს იმ მხრივ, რომ მასში გარდა რიტორიკისა, განხილულია სტილისტიკის საკითხებიც. სახელმძღვანელო შედგება როგორც თეორიული, ისე პრაქტიკული ნაწილისაგან; თეორიული ნაწილი, თავის მხრივ, მოიცავს შესავალს, რომელშიც ჩამოილია ისეთი საკითხები, როგორცაა სიტყვიერება, სიტყვიერების თეორია, კაზმული ხელოვნება და მისი დარგები.

პირველი თავი, რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, მთლიანად ეთმობა სტილისტიკას და წარმოდგენილია შემდეგი საკითხების სახით: სტილისტიკა ანუ ენის თეორია; რა არის სტილისტიკა და რას გვასწავლის? ენის სისწორე, მისი სიწმინდე; აზრის გამოთქმა გარკვევით, მკაფიოდ და ნიშანდობლივ; ენის სურათიანობა; ტროპი და ფიგურა; ენის კეთილხმოვანება; პერიოდი და ა.შ.

მეორე თავი ეთმობა პროზასა და პროზის თეორიას, გამოყოფილია სხვადასხვა გვარი პროზისა: მოთხრობითი, აღწერითი, მსჯელობითი თხზულებანი და ცალკეა გამოყოფილი მჭევრმეტყველება ანუ საორატორო პროზა. შემდგენლები მჭევრმეტყველების განმარტებისას ჩამოთვლიან ყველა იმ მიზანს, რაც გააჩნია საორატორო პროზას: „საორატორო ანუ სამჭევრმეტყველო ნაწარმოები ეწოდება ისეთ სიტყვას, რომელსაც წარმოსთქვამს მჭევრმეტყველი კაცი ანუ ორატორი მსმენელთა წინაშე, ან იმიტომ რომ აღუძრას რომელიმე გრძნობა, ან იმიტომ რომ მიჰმართოს მათი სურვილი ამა თუ იმ გარდაწყვეტილების მისაღებად, ან იმიტომ კიდევ, რომ სასურველი გრძნობაც აღუძრას და სასურველი გარდაწყვეტილებაც მიაღებინოს.“ (არხიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: 50).

მჭევრმეტყველება ოთხი უმთავრესი გვარის სახით არის წარმოდგენილი სიტყვიერების თეორიაში: საპოლიტიკო მჭევრმეტყველება, სამოსამართლო მჭევრმეტყველება, სახოტბო მჭევრმეტყველება და სასულიერო მჭევრმეტყველება. დასასრულ კი დართული აქვთ შენიშვნა, რომელშიც საუბარია ახალი – აკადემიური მჭევრმეტყველების – დარგის გაჩენის შესახებ: „ბოლო დროს შემოდებულ იქმნა ერთ-გვარი სხვა მჭევრ-მეტყველებაცა, ესრედ წოდებულ სააკადემიო მჭევრ-მეტყველება. სააკადემიო სიტყვის შინაარსია ხოლმე რომელიმე სამეცნიერო საგანი.“ (არხიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: 51).

დასკვნა

როგორც საკითხის შესწავლამ აჩვენა, პირველი ნაბეჭდი სასწავლო სახელმძღვანელოები „სიტყვიერების თეორიაში“ განეკუთვნება XIX სს.-ის ბოლოსა და XX ს.-ის დასაწყისს. ჩვენი შესწავლის საგანი იყო „სიტყვიერების თეორიის“ სწორედ ჩვენთვის ცნობილი 1898 წლის ყველაზე ადრეული პირველი გამოცემა. სახელმძღვანელო გამიზნული იყო ქართული ენისა და

ლიტერატურის, სტილისტიკისა და რიტორიკის შესასწავლად საქართველოში არსებული სხვადასხვა ტიპის სასწავლებლებში. წიგნის შინაარსის გაცნობის შედეგად, გამოიკვეთა კიდევ ერთი საკითხი, კერძოდ, ის, რომ ამ სახელმძღვანელოს მიზანი იყო რიტორიკის, სტილისტიკის, ლიტერატურის თეორიისა და პრაქტიკის რიგი საკითხების სწავლა და სწავლება. საკითხის შესწავლისას, დადგინდა ქართულ საგანმანათლებლო სისტემაში მომხდარი ცვლილებები, რომელიც უკავშირდებოდა რიტორიკის, როგორც საგნის ამოღებასა და მის ნაცვლად სიტყვიერების თეორიის შემოღებას. აღნიშნული საკითხის კვლევის სამომავლო პერსპექტივები უკავშირდება სიტყვიერების თეორიის სხვა გამოცემების შესწავლასა და ერთმანეთთან შედარებასაც.

ბიბლიოგრაფია

არქიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: არქიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე, გრ. (შემდგ.), სიტყვიერების თეორია, სალიტერატურო ნიმუშების დამატებით, სახელმძღვანელო წიგნი, სათავად-აზნაურო სკოლებისა, სასულიერო და საოსტატო სასწავლებლებისა, სემინარებისა და საეპარქიო საქალგობ სკოლებისათვის, შედგენილი არქიმანდრიტის კირიონისა და გრ. ყიფშიძის-მიერ, ტფილისი: სტამბა მ. შარაძისა და ამხანაგობისა, ნიკ. ქ. № 21, ხელმისაწვდომია:

<<http://dSPACE.gela.org.ge/handle/123456789/6509>>;

ბოკერია, 1928: ბოკერია, ვ., სიტყვიერების თეორია, ტფილისი, შრომა (ზარია ვოსტოკას სტ.);

დოდაშვილი, 1832ა: დოდაშვილი, ს., მოკლე განხილვა ქართულისა ლიტერატურისა (ანუ სიტყვიერებისა), სალიტერატურო ნაწილნი ტფილისის უწყებათანი, №1, გვ. 19-24, ხელმისაწვდომია: <https://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/1719/1/TbilisisUckebani_1832_N01.pdf>;

დოდაშვილი, 1832ბ: დოდაშვილი, ს., მოკლე განხილვა ქართულისა ლიტერატურისა (ანუ სიტყვიერებისა), სალიტერატურო ნაწილნი ტფილისის უწყებათანი, №2, გვ. 25-34, ხელმისაწვდომია:

[https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/380937/1/Tbilisis Uwyebani 183 2 N2.pdf](https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/380937/1/Tbilisis_Uwyebani_183_2_N2.pdf)>;

ვართაგავა, 1922: ვართაგავა, ი., სიტყვიერების თეორია: სახელმძღვანელო, ტფილისი, ს.მ.უ. საბჭოს პოლიგრაფიული განყოფილების გამოცემა;

კარიჭაშვილი (შემდგ.), 1905: კარიჭაშვილი, დ. (შემდგ.), კატალოგი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელის საზოგადოების წიგნთ-საცავისა, ტფილისი, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების გამოცემა N67, 1905;

კელენჯერიძე (შემდგ.), 1919: კელენჯერიძე, მ. (შემდგ.), სიტყვიერების თეორია, [ქუთაისი], (სტ. „მმოზა“);

კენჭიაშვილი, 2021: კენჭიაშვილი, ნ., რიტორიკის პირველი ნაბეჭდი ქართულენოვანი სახელმძღვანელო „მოკლე რეტორიკა“ / The First Printed Textbook of Rhetoric in Georgian: “A Brief Review of Rhetoric”, Scientia: პირველი საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია (გამოწვევები და ტენდენციები ჰუმანიტარულ მეცნიერებებში), მოხსენებათა მოკლე შინაარსები / Scientia: The First International Sholarly Conference (Challenges and Tendencies in the Humanities), Short Contents of the Paper, თბილისი, კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, გვ. 162-176, ხელმისაწვდომია: <https://scientia.ge/wp-content/uploads/2021/12/Scientia-Conference-Program-and-Short-Contents-of-Papers.pdf>>;

კირიონ ეპისკოპოზი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1908: კირიონ ეპისკოპოზი, ყიფშიძე, გრ. (შემდგ.), სიტყვიერების თეორია და ქრისტომატია: სახელმძღვანელო წიგნი, ტფილისი, მსწრაფლ-მბეჭდავი „მმოზისა“;

კირიონ კათალიკოზი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1920: კირიონ II კათალიკოზი, ყიფშიძე, გრ. (შემდგ.), სიტყვიერების თეორია: სახელმძღვანელო წიგნი, ქუთაისი, თ. მთავრიშვილის და ამხანაგობის გამოცემა (ნ. ფერაძის და ამხ. სტ.);

მოკლე რეტორიკა, 1879: მოკლე რეტორიკა გინა მჭევრ-მეტყველება, სასარგებლოდ ახალ გაზდა ყმაწვილ კაცთა, კოსტანდინეპოლი: ანთუან გვიზალიანის სტამბა, ხელმისაწვდომია: [https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/315624/5/Mokle Retorika Gina](https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/315624/5/Mokle_Retorika_Gina)

Mchevr Metkveleba.pdf>;

ხახანაშვილი, 1904: ხახანაშვილი, ალ., ქართული სიტყვიერების ისტორია: (უძველესი დროიდან მე-XVIII საუკ. გასულამდე, ტფილისი: ქართველთა შორის წერა-კითხვის საზოგადოების გამოცემა N65, 1904 (თავართქილამის სტ.);

ხახანაშვილი, 1913ა: ხახანაშვილი, ალ., ქართული სიტყვიერების ისტორია: (უძველესი დროიდან მე-XVIII საუკ. გასულამდე, ტფილისი: ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელის საზოგადოების გამოცემა N107, 1913 [კანზე: 1914] (სპ. ლოსაბერიძის სტ.);

ხახანაშვილი, 1913ბ: ხახანაშვილი, ალ., ქართული სიტყვიერების ისტორია: (მეცხრამეტე საუკუნე) / ალექსანდრე ხახანაშვილი; დ. კარიჭაშვილის რედაქტორობით [და მისივე წინათქმით], ტფილისი: ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამოცემა N105, 1913 (მ. ლოსაბერიძის სტ.);

ხახანაშვილი, 1919: ხახანაშვილი, ალ., ქართული სიტყვიერების ისტორია: (უძველესი დროიდან მე-XVIII საუკ. გასულამდე, ტფილისი: ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამოცემა N167, 1919 (ბ. კილაძის სტ.).